

historical development of mankind. They form an associative array of archetypes, a kind of "history of colour".

Every act of perception embodies an act of creations of meanings and its verbalization.

The subject of perception in this case is prejudiced by their own previous experience and tradition of language.

Key words: *body, colour, experience, hermeneutics, meaning, perception, phenomenology, semantics, symbol.*

УДК 1(091)(477)+811.161.2

В. В. Співак

МОВА ФІЛОСОФІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОПОВІДІ XVII СТ. НА ПРИКЛАДІ ТЕКСТІВ АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО

У статті досліджується зміст та особливості використання філософської мови в українській проповіді XVII ст. на прикладі спадщини Антонія Радивиловського. Робиться висновок про можливість дослідження історії вітчизняної філософської мови на основі церковної проповіді. На рівні морального повчання, що підсилювалось філософськими міркуваннями, творилася своєрідна філософська мова, що стала «побічним продуктом» намагання проповідника-мораліста зробити свої повчання доступнішими для широкої аудиторії.

Ключові слова: *історія філософії, українська філософія, бароко, церковна проповідь, мова філософії.*

Людська мова є матеріальною формою існування свідомості, що опосередкована нею, а також постає засобом вираження ставлення людини до світу та самої себе. Відображення світу (природного, культурного, соціального...) в люстрі людської свідомості, пропущене крізь мислення виражається в поняттях та транслюється через мову при спілкуванні з метою передачі інформації, обміну думками, прийняття рішень тощо. Успішність такої комунікації напряму залежить від ступеня розвиненості мови як універсального засобу комунікації.

Так само, наявна, на певному історичному етапі, мова філософії та її арсенал (філософська термінологія) є своєрідним маркером для позначення ступеня розвиненості та зрілості тієї чи іншої філософської традиції. Розвиток цього засобу вираження філософського мислення та обміну ідеями має свої особливості.

Відповідно до сучасної філософської номенклатури, філософська мова набуває універсального транскультурного та транснаціонального характеру, що є необхідною умовою успішного полілогу в межах національного академічного філософського простору або в міжнаціональному чи навіть світовому масштабі. Така універсальна мова філософії слугує для функціонування «горішнього рівня» розвитку філософії та слугує здебільшого для різних форм спілкування інтелектуалів-творців філософського знання.

Проте, поруч з універсальною мовою філософії, що базується на греко- та латиномовній традиції (яка сягає своїми витокami Античності), розвивалася й інша – «національна філософська мова» – призначена здебільшого для популяризації філософських ідей на масовому (освітньо-виховному) рівні побутування філософського знання та спілкування в національному філософському дискурсі. Ця мова була

конгломератом оригінальної національної філософської термінології (елементи якої інколи, навіть пробивали собі дорогу до універсальної мови філософії, збагачуючи її) та віддзеркалення «універсальної мови філософії» переформатованої (чи просто перекладеної) на вітчизняний манер для кращого її розуміння та широкого використання в процесі навчання та повчання (наприклад морального).

Не є виключенням в цьому відношенні й українська філософська традиція, що разом із послуговуванням загальнофілософською термінологією спромоглася створити й власну, поки ще малодосліджену філософську мову. Дослідження особливостей формування та розвитку вітчизняної мови філософії є важливою складовою побудови цілісного бачення розвитку вітчизняної філософської традиції. В свою чергу це необхідно для повноцінного розуміння української культурної ідентичності на тлі європейського цивілізаційного простору.

Метою дослідження у даній статті є огляд особливостей адаптації та переведення в національно-філософський дискурс греко- та латинськомовної філософської термінології в проповідницькій спадщині Антонія Радивиловського.

Дослідження Л. Довгої [1], М. Корзо [5], М. Кучинської [14] засвідчують високий потенціал спадщини українських проповідників XVII ст., як історико-філософських джерел, але їх філософська складова залишається недостатньо дослідженою і потребує детальнішої уваги.

Історія української філософської мови вже досліджувалась в працях таких дослідників, як: Д. Кирик [4], Н. Жовтобрюх [2], І. Паславський [8], О. Новоставська [7] та ін. Проте на матеріалі проповідей Антонія Радивиловського це робиться вперше.

Починаючи з кінця XVI ст., серйозним поштовхом для поступу української філософії (а отже і термінології) був інтенсивний розвиток освіти. Діяльність братських шкіл, Острозької та особливо Києво-Могилянської «Академії» спричинили поживлення вітчизняної філософської рефлексії, а отже й удосконалення форм і засобів філософського дискурсу [7].

Загальновідомо, що вперше в Україні філософія почала професійно викладатися у Києво-Могилянській колегії. Мислителі колегії зосереджували увагу на багатьох філософських проблемах: пізнання, логіки, онтології, етики тощо. В основу змісту тогочасної філософії було покладено синтез християнського неоплатонізму (творчість Отців Церкви) й аристотелізму (у вигляді другої, барокової схоластики, яка була представлена Суаресом, Овієдо, Толедо та ін.), а також елементів філософії Ренесансу, Реформації та доби раннього Просвітництва з духовною спадщиною киево-руського візантинізму.

Староукраїнська філософська термінологія в епоху бароко складалася під впливом класичних «книжних мов» мов (латинської, давньогрецької ті церковнослов'янської, а також, частково – польської) та активно взаємодіяла з богословсько-теологічною термінологією, адже зв'язок філософії та релігії в цей період був доволі тісний (яким залишається і зараз). Такі обставини не є свідченням незрілості чи меншовартості тогочасної української філософської традиції, оскільки згадані тенденції в повній мірі відповідають загальноєвропейським інтелектуальним процесам. Адже, згідно до тогочасної академічної та освітньої практики класичні мови вживалися як головні мови викладання філософських та богословських дисциплін, а також написання наукових праць і підручників. Що ж до зв'язку філософії та релігії, то для загальноєвропейського простору XVII ст. він є так само характерним, як і для України епохи бароко.

Оскільки українські мислителі XVII ст. є перш за все церковними ієрархами, для історико-філософського дослідження їхньої спадщини, як слушно зазначає

С. Йосипенко, доцільнішим буде аналіз цих текстів не за статусом продукції філософського чи «нефілософського» виробництва, а відповідно до визначення їх як доробку окремих інтелектуалів, задіяних у загальнокультурний інтелектуальний обмін, що включає, як міжконфесійні, так і філософські дискусії [3].

Окрім чисто богословських проблем українські церковні мислителі порушували низку питань що лежать у полі зору філософії, зокрема мораль-етичної думки. Розробляючи свої вчення українські мислителі (зокрема, Петро Могила, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський) прагнули сформулювати і донести до свідомості сучасників відповіді на фундаментальні смисложиттєві питання, насамперед «що таке совість?» і «як відрізнити добро і зло?» які, за висловом М. Мамардашвілі, становлять основу таїни буття і філософського вчення про буття.

При цьому вітчизняні мислителі використовували багату традицію європейської та національної філософії, а також весь арсенал філософської термінології, як загальноприйнятої, так і з елементами певної оригінальності.

Тож, зважаючи на специфічний зв'язок філософії та релігії в цю епоху, як ми вважаємо, є можливим вивчення філософської думки бароко на базі релігійних творів та, зокрема, церковних проповідей, що є доволі цікавим та малопредставленим джерелом в сучасній історико-філософській науці.

Антоній Радивилівський залишив по собі багату спадщину, що складає понад 300 проповідей. Для моральних приписів вміщених у його повчань є характерною детальна розробка правил поведінки християнина в різних життєвих ситуаціях (відносин людини та оточуючого її «соціального світу»), що робить його проповідницьку спадщину надзвичайно вагомим джерелом для вивчення української морально-етичної філософської думки XVII ст.

Будучи вихованцем Києво-Могилянської колегії, Антоній Радивилівський як автор, безумовно, формувався під впливом навчальної програми цього закладу, що орієнтувалася на здобутки західної європейської культури та Православну традицію. Головним завданням колегії було створити православну альтернативу єзуїтській освіті та підготувати нові освічені кадри для потреб Православної Церкви та суспільства. Цей навчальний заклад уможливив появу «нового духівництва» – священнослужителів, що мають добру загальну освіту, володіють навиками роботи з текстами і дискусій з опонентами, мистецтво проповідувати Слово Боже та працювати з паствою [3, с. 217]. Представником такого нового духівництва був Антоній Радивилівський.

Проповідник отримав у київській колегії достатньо високий філософський вишкіл, про що свідчить філософсько-схоластичний стиль його проповідей в яких досить часто звучить філософська термінологія.

Сама ж проповідь є жанром масового характеру, оскільки призначалася для широкої та різноманітної аудиторії слухачів – від освіченої духовної та світської еліти до рядової братії та мирян. Тож Антоній Радивилівський був змушений послуговуватися у своїй творчості специфічним арсеналом мовних засобів вираження повчань, підсилюючи їх переконливість філософською термінологією або адаптуючи її для кращого розуміння паствою, залежно від рівня освіти слухачів.

Часто Антоній Радивилівський у проповідях вочевидь призначених для освічених (чи хоча б – поверхово обізнаних) слухачів залишає без змін вживані ним латинські та грецькі терміни. Проте, коли проповідь призначалася для людей малознайомих з «високою» наукою, проповідник адаптує філософські поняття під їх рівень, замінюючи їх на більш відомі чи зрозумілі еквіваленти, створюючи таким чином своєрідний «навколофілософський» понятійний апарат призначений для функціонування на

нижчому «повчальному рівні» філософського знання. Особливо яскраво це прослідковується при порівняльному аналізі рукописних та друкованих збірок проповідника.

В своїх рукописних збірках, що створювались в процесі активної практичної діяльності Антонія Радивилівського на посаді проповідника Києво-Печерської Лаври, він широко послуговується філософською термінологією, вочевидь творячи свої проповіді за всіма правилами «науки» та призначаючи їх для освіченого слухача з числа лаврської братії та заможних мирян різних станів (сам проповідник наголошує, що його проповіді були виголошені в різних церквах Києва). Що ж стосується друкованих збірок, то тут Антоній Радивилівський, прагнучи зробити свої проповіді більш зрозумілими для читача (простого священика) та слухачів, при редагуванні своїх рукописів замінював терміни латинського та грецького походження більш зрозумілими вітчизняними еквівалентами, які й увійшли в друковані збірки.

Наприклад Радивилівський здійснює наступні заміни: «аргументъ» [9, с. 341] – «доводъ» [10, арк. 118], «аффектъ» [9, с. 351] – «умысль» [10, арк. 121 зв.], «сентенції» [9, с. 521] – «науки» [10, арк. 174. зв.], «політика» [9, с. 1105] – «людзкість» [10, арк. 385 зв.]; «інфлюенції албо вливання» [9, с. 583] – «інфлюенції албо действия» [10, арк. 195], «дискурсъ» [10, с. 724] – «бесіда» [9, арк. 247] тощо.

Ця редакція була обумовлена необхідністю «простої мови» та доступності викладу, що є характерною рисою традиції латино-польської проповіді (до якої належав Антоній Радивилівський) [6] та однією з головних тогочасних вимог (зрозумілість пастві), що висувалися до проповідника.

Досить цікавим є тлумачення Радивилівським поняття «субстанція» яке він вживає у своїй рукописній збірці «Огородок». Тут він поруч з поняттям «субстанція» [12, арк. 402] на полях пише «істность» [12, арк. 402–маргіналія] вочевидь бажаючи зробити його зрозумілішим. Проте, тут проповідник, вочевидь, не досяг мети, оскільки дана проповідь переобтяжена схоластичними міркуваннями та передбачалася для освіченої аудиторії тож не змогла увійти в друкований варіант збірки, що призначався для широких мас парафіяльних священиків, які мали ретранслювати дані повчання своїй пастві з числа селян, козаків та міщан.

Проповідь на яку ми звертаємо увагу присвячена багачу та Лазарю, в ній Антоній Радивилівський вживає низку філософських термінів надаючи їм доступного звучання. Так, пояснюючи чому Церква називає Лазаря по імені, а імені багача не згадує, проповідник будує таке міркування – «для того же имя есть которое значить истность з яковостю й спадкомъ. Богатый же стратилъ субстанцію (на маргіналії – «істность» – В.С.) то есть правдивую истоту благодати й хвалы, а задержалъ тылко яковость богатствъ, для того Церковь Матка наша при нихъ толко не придаючи имени оставила его, а посполите мовять яко кого видять такъ пишутъ. Лазарь поневажъ заховалъ субстанцію, бо міль правдивую бытность благодати й хвалы// для того власнымъ его именемъ назвала...» [12, арк. 432–432 зв.]. Поняття «істность», що ним Радивилівський замінює субстанцію вочевидь може бути інтерпретоване як «істинна сутність», початок буття (в даному випадку – буття людини), тож цілком вписується в загальне тлумачення цього провідного поняття філософії XVII ст.

Щодо такого ж «популярного» в сенсі «загальнодоступного» тлумачення самого терміну «філософія» та «філософ» Антонієм Радивилівським, то він перекладає його як «мудрець», замінюючи рукописне «философы» [10, с. 583] на друковане – «мудрецы» [9, арк. 195], або «любомудрець» (наприклад Аристотеля проповідник називає «найсубтелнійшій з Любомудрець») [11, арк. 487]. Тут проповідник слідує загальній традиції, проте дане тлумачення не обов'язково говорить про розуміння

Антонієм Радивилівським філософії виключно у стилі київського візантинізму (який йому безумовно симпатизував по духу як ченцеві, що в свою чергу прослідковується у ряді його висловлювань, але з яким він розходився у справах та в багатьох своїх повчаннях [13]). Адже Радивилівський був вихованцем Київської колегії, а саме її вплив спричинив в цей період поступовий перехід від первісного вітчизняного розуміння філософії як «любомудрія», що досягається тільки через релігійний і містичний досвід (усталеної філософської традиції часів Київської Русі), до тлумачення філософії як засобу інтелектуального пізнання істин Віри та раціонального осмислення світу і людини.

Таким чином, історія розвитку вітчизняної мови філософії може досліджуватися на основі такого «незвичного» джерела як церковна проповідь. Особливостями функціонування філософської термінології епохи бароко є її тісний зв'язок з латинською та грецькою традиціями на рівні викладання та творення курсів з філософських дисциплін, проте на рівні морального «повчання», що за потреби «підсилювалося» філософськими міркуваннями, творилася своєрідна «національна» популярна (в сенсі – призначена для мас) філософська мова, що стала «побічним продуктом» намагання проповідників-моралістів зробити свої повчання доступнішими та переконливішими для широкої аудиторії.

Список використаної літератури

1. Довга Л. М. Система цінностей в українській культурі XVII століття / Л. М. Довга. – Київ – Львів : Свічадо, 2012. – 344 с. ; Dovha L. M. Systema tsinnostei v ukrainskii kulturi XVII stolittia / L. M. Dovha. – Kyiv – Lviv : Svichado, 2012. – 344 s.

2. Жовтобрюх Н. В. Формирование философской терминологии украинского литературного языка : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Н. В. Жовтобрюх; Киев. пед. ин-т им. М. П. Драгоманова. – Киев, 1991. – 20 с. ; Zhovtobryukh N. V. Formirovanie filosofskoy terminologii ukrainskogo literaturnogo yazyka : avtoref. diss. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.02 / N. V. Zhovtobryukh; Kiev. ped. in-t im. M. P. Dragomanova. – Kiev, 1991. – 20 s.

3. Йосипенко С. Л. До витоків української модерності. Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті / С. Л. Йосипенко. – Київ : Український Центр духовної культури, 2008. – 392 с. ; Yosypenko S. L. Do vytokiv ukrainskoi modernosti. Ukrainska rannomoderna dukhovna kultura v yevropeiskomu konteksti / S. L. Yosypenko. – Kyiv : Ukrainskyi Tsentru dukhovnoi kultury, 2008. – 392 s.

4. Кирик Д. П. Философская терминология в украинском литературном языке дооктябрьского периода : автореф. дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.02 / Д. П. Кирик; Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1968. – 16 с. ; Kirik D. P. Filosofskaya terminologiya v ukrainskom literaturnom yazyke dooktyabrskogo perioda : avtoref. dis. ... kand. filol. nauk : spets. 10.02.02 / D. P. Kirik; Lvovskiy gos. un-t im. Ivana Franko. – Lvov, 1968. – 16 s.

5. Корзо М. А. Образ человека в проповеди XVII века / М. А. Корзо. – Москва : ИФРАН, 1999. – 190 с. ; Korzo M. A. Obraz cheloveka v propovedi XVII veka / M. A. Korzo. – Moskva : IFRAN, 1999. – 190 s.

6. Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивилівського : з історії української новелістики XVII ст. / В. І. Кречотень. – Київ : Наукова Думка, 1983. – 407 с. ; Krekoten V. I. Opovidannia Antonii Radyvylovskoho : z istorii ukrainskoi novelistyky XVII st. / V. I. Krekoten. – Kyiv : Naukova Dumka, 1983. – 407 s.

7. Новоставська О. І. Філософська термінологія: специфіка, класифікація, еволюція / О. І. Новоставська // Філологічні трактати. – 2013. – Т. 5. № 4. – С. 52-61 ;

Novostavska O. I. Filososfska terminolohiia: spetsyfika, klasyfikatsiia, evoliutsiia / O. I. Novostavska // Filolohichni traktaty. – 2013. – Т. 5. № 4. – С. 52-61

8. Паславський І. До історії формування української наукової та філософської термінології в пізню княжу добу (на матеріалах київської перекладної літератури другої половини XV століття) / І. Паславський // Діалектологічні студії. – 2003. – Вип. 3 : Збірник пам'яті Ярослави Закревської. – С. 300–316 ; Paslavskiy I. Do istorii formuvannia ukrainskoi naukovoї ta filososfskoi terminolohii v pizniu kniazhu dobu (na materialakh kyivskoi perekladnoi literatury druhoї polovyny KhV stolittia) / I. Paslavskiy // Dialektolohichni studii. – 2003. – Vyp. 3 : Zbirnyk pamiati Yaroslavy Zakrevskoi. – S. 300–316.

9. Радивиловський А. «Венец Христов, з проповедей неделных, аки з цветов рожанных, на украшение православно-кафолической святой восточной церкви, сплетеный, или казания неделные/ А. Радивиловський. – Київ : Тип. Киево-Печерской лавры, 1688. – 544 арк. ; Radivilovskiy A. «Venets Khristov, z propovedey nedelnykh, aki z tsvetov rozhanykh, na ukrashenie pravoslavno-kafolicheskoy svyatoy vostochnoy tserkvi, spletenyy, ili kazaniya nedelnye/ A. Radivilovskiy. – Kiiv : Tip. Kievo-Pecherskoy lavry, 1688. – 544 ark.

10. Радивиловський Антоній. «Вінець Христов...». рукопис / Антоній Радивиловський. – Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Пустынно-Николаевский монастирь. П. 560 т. 2. – 1615 с. ; Radyvylovskiy Antonij. «Vinecz` Hry`stov...». rukopy`s / Antonij Radyvylovskiy. – Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernadskoho. – Pustynno-Nykolaevskiy monastir. – P. Ny`k m. P. 560 t. 2. – 1615 s.

11. Радивиловський А. Огородок Марии богородицы / А. Радивиловський. – Київ, 1676. – 1128 с. ; Radyvylovskiy Antonij. «Ogorodok...» / Antonij Radyvylovskiy. – K, 1676. – 1128 s.

12. Радивиловський Антоній. «Огородок...». рукопис. – Книга 1. / Антоній Радивиловський. – Інститут рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського. – Пустынно-Николаевский монастирь. П. 560 т.1. кн.1. – 955 арк.; Radyvylovskiy Antonij. «Ogorodok...». rukopy`s. – Kny`ga 1. / Antonij Radyvylovskiy. – Instytut rukopysu NBU im. V. I. Vernadskoho. – Pustynno-Nykolaevskiy monastir. – P. Ny`k. M. P. 560 t.1. kn.1. – 955 ark.

13. Співак В. В. «Ісіхазм» та «активне служіння» – дві ідентичності Антонія Радивиловського / В. В. Співак // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : Культурологія. – 2014. – Вип. 15. – С. 177–185 ; Spivak V. V. «Isikhazm» ta «aktyvne sluzhinnia» – dvi identychnosti Antoniiia Radyvylovskoho / V. V. Spivak // Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia». Seriia : Kulturolohiia. – 2014. – Vyp. 15. – S. 177–185

14. Kuczyńska M. Ruska homiletika XVII wieku w Rzeczypospolitej (ewolucja gatunku – specyfika funkcjonalna) / M. Kuczyńska – Szczecin : Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2004. – 326 s.

Стаття надійшла до редакції 06.03.2017

V. Spivak

THE LANGUAGE OF PHILOSOPHY IN THE UKRAINIAN PREACHING OF THE XVII CENTURY GIVEN ON THE EXAMPLE OF ANTONIY RADIVILOVSKIY'S TEXTS

The article studies the content and features of the use of philosophical terminology in the preaching heritage of Antoniy Radivilovskiy. The aim of the research is to consider the

peculiarities of adaptation in the national and philosophical discourse as to Greek and Latin philosophical terminology in Antony Radivilovskiy's preaching heritage. The research methods have been chosen according to the purpose of the article. They are the methods of hermeneutics and of rational reconstruction as well as the methods of historical and philosophical analysis in its synchronically and diachronically aspects. The scientific novelty of the article is caused by the fact that the essence and the peculiarities of philosophical terminology in Antony Radivilovskiy's preaching heritage are considered for the first time. The possibility of the national philosophical language history on the material church sermons is proved the research by the author. The essence and the meaning of philosophical terminology that was used by preachers at their lessons are researched and interpreted for the first time. The conclusions of the research successively implement the aim of the problem.

It is shown that old Ukrainian philosophical terminology in the Baroque era was influenced by the classic "literary languages" languages (Latin, Greek, etc.) and actively interacted with theological and theology terminology, because the relationship of philosophy and religion during that period was fairly close. These circumstances are the evidence of immaturity or inferiority of contemporary Ukrainian philosophical tradition, as mentioned trends in full compliance with European intellectual processes. Indeed, according to contemporary academic and educational practice, classical languages were used as the main language of instruction of philosophical and theological disciplines and writing scientific papers and textbooks. As for the connection of philosophy and religion, for the European it is as characteristic as for the Ukrainian Baroque. It has been found out that the peculiarities of the philosophical terminology used in Baroque epoch have close ties with Latin and Greek traditions in teaching and organizing courses in philosophical disciplines. But "national" philosophical language assigned for the use by the public was formed on the basis of moral "lessons" that were strengthened with philosophical thoughts. This "popular" philosophical language became something like an accessory product of the Ukrainian church thinker of Baroque epoch who tried to implement their lessons into community. The essence that the preacher meant in any philosophical terms (substance, discourse, philosophy) or its translation mostly corresponds to its traditional definitions. So this philosophical language may be considered as a component of philosophical process in the Ukrainian religious culture of the Baroque epoch.

Key words: *baroque, church sermon, history of philosophy, the language of philosophy, the Ukrainian philosophy.*